

Mövzu 1. MÜQAYİSƏLİ HÜQUQŞÜNASLIĞIN (MÜASİR HÜQUQİ SİSTEMLƏRİN) ANLAYIŞI, METODOLOGİYASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ.

PLAN:

Giriş

- 1. Müqayisəli hüquqşünaslığın (müasir hüquq sistemlərinin) anlayışı və metodologiyası.**
- 2. Müqayisəli hüquqşünaslığın (müasir hüquq sistemlərin) yaranması və inkişaf tarixi**

Nəticə

ƏDƏBİYYAT:

- 1. “Müasir hüquq sistemləri”. Polis Akademiyası, Bakı-2014.**
- 2. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Polis Akademiyası – 2010.**
- 3. F.Səməndərov. «Cinayət hüququ», ümumi hissə, Bakı 1999.**
- 4. A.Saidov «Sravnitelnoe pravovedenie», Moskva, 2000.**
- 5. A. Suxarev «Pravovie sistemi stran mira», Moskva. 2001.**
- 6. «Qanun» jurnalı, 2000 № 2, səh., 19.**
- 7. M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi», Bakı 2000.**

GİRİŞ

Hüquq sistemlərinin yalnız onların sinfi mahiyyəti əlamətinə görə tipologiyasını rədd edən Qərb komparativistlərinin yanaşması dəstəklənməyə layiqdir. Onlar təsnifatda etik, irqi, coğrafi, dini fərqlərdən başlamış hüquqi texnika və hüququn üslubuna qədər müxtəlif amillərdən istifadə edirlər. Buradan da çoxsaylı təsnifatlar yaranır. Hüquq ailələrinin ən populyar təsnifatı tanınmış fransız alimi R.David tərəfindən verilmişdir. O, iki meyarın nəzərə alınmasına əsaslanır: bir tərəfdən dini, fəlsəfi, iqtisadi və sosial strukturu özünə daxil etməklə ideologiya, digər tərəfdən hüququn əsas mənbə tərkibləri keyfiyyətində hüquqi texnika, R.David trixotomiya ideyasını – üç hüquq ailəsinin (yaxud sistemin) fərqləndirilməsini irəli sürmüşdür: roma-german, anqlo-sakson və sosialist. Onlara planetin beşdə dördünü əhatə edən «dini-ənənəvi sistem» adlı yerdə qalan hüquq dünyası daxildir.

Yeni hüququn mütərəqqi cəhətlərindən danışarkən, onun xeyli yaradıcı potensiala malik olmasını, istehsalın və ticarətin artması, şəxsi təşəbbüsün göstərilməsi, inkişaf etməkdə olan cəmiyyətin tələblərini hərtərəfli ödəmək üçün geniş imkanlar açmasını qeyd etmək lazımdır.

1.MÜQAYISƏLİ HÜQUQŞÜNASLIĞIN (MÜASİR HÜQUQ SİSTEMLƏRİNİN) ANLAYIŞI VƏ METODOLOGİYASI.

Ətraf aləmin dərk edilməsində insan fəaliyyətinin bir sahəsi olan elm xüsusi yer tutur. Elm bu obyektiv aləm haqqında ümümləşdirilmiş sistemli təsəvvürlərin, təbiətin və cəmiyyətin meydana gəlməsi və inkişafı qanunauyğunluğu hallarının nəzəri cəhətdən həqiqətən əks olunmasıdır. Elmlər sisteminə hüquq elmləri də daxildir. Hüquq elmlərinin sistemi, çoxluğu mövcuddur. Bu onunla izah olunur ki, dövlət və hüquq ictimai həyatın müxtəlif tərəflərinə bilavasitə aid olan mürəkkəb və çoxtərəfli hadisələrdir. Hüquq elmləri sistemini üç əsas qrupa bölmək olar:

- nəzəri-tarixi hüquq elmləri;
- sahəvi hüquq elmləri;
- xüsusi hüquq elmləri.

Müqayisəli hüquqşünaslıq da nəzəri-tarixi elmlərə aiddir.

Ayrı-ayrı ölkələrin ictimai-siyasi, elmi-nəzəri, tədris-pedoqoji və tətbiqi-praktiki sahədə müqayisəli hüquqşünaslığın oynadığı rol təhlil olunarkən müəyyənləşir ki, bu elm bütöv bir hərəkət kimi meydana gəlmiş, inkişaf etmiş və hüquqi tədqiqatların bir elmi istiqaməti kimi formalaşmışdır.

Müqayisəli hüquqşünaslıq bir termin kimi metod, elm, tədris fənni kimi başa düşülür. Bir metod kimi müqayisəli hüquqşünaslıq hüquqi təzahürlərin öyrənilməsinin vacib elmi vasitəsidir. Müqayisəli hüququn tətbiqi nəticəsində müasir hüquq sistemlərinin ümumi və xüsusi cəhətlərini ayırd etmək mümkün olmuşdur. Müqayisəli hüquqşünaslıq bir elm kimi müasir hüquq sistemləri haqqında biliklərin məcmusudur.

Dünyanın hüquq xəritəsinə çoxsaylı milli hüquq sistemləri daxildir. Onların hər biri konkret dövlətin bütün hüquqi gerçəkliyini (doktrinanı, strukturu, mənbələri, aparıcı institutları və sahələri, ənənələri, hüquq düşüncəsini, hüquq qaydasını, hüquq mədəniyyətini və s.) inteqrasiya edir. «Hüquq ailəsi» kateqoriyası oxşar hüquqi əlamətlərə malik sistemlərin şərti vahidliyi haqqında danışmağa imkan verir. Bu oxşarlıq onların konkret-tarixi və məntiqi inkişafının nəticəsidir.

Yüz ildən artıqdır ki, alimlər-komparativistlər müqayisəli hüquqşünaslığın ayrıca istiqaməti və mövzusu olan, ya da bir hüquqi tədqiqat metodu olduğu barədə mübahisələr edirlər. Son dövrdə bir-birinin ardınca əksər alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, müqayisəli hüquqşünaslıq hüququn ayrı-ayrı sahələrinə tətbiq olunan, hüquq elminin müstəqil sahəsidir. Bu fikrin tərəfdarları günbəgün artır. Nəticədə belə yanaşma müqayisəli hüquqşünaslığa müqayisə metodu kimi baxılmasının qarşısını alaraq əvvəlki dar yanaşma tərzini aradan qaldırır və bu elmin imkanlarını daha da genişləndirir. Beləliklə, müqayisəli hüquqşünaslıq sahəsində tədqiq artır, bu elm keyfiyyət cəhətdən yeni mərhələyə yüksəlir. Özlüyündə bu cür yanaşmanı XX əsr və XXI əsrin əvvəllərindən dünyanın hüquq sistemlərinin xəritəsindəki keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri, hüquq elmi sahəsindəki yeni düşüncə tərzini tələb edir. Bizim bu elmi necə qəbul etməyimizdən asılı olmayaraq müasir dövrdə o bir reallığa çevrilmiş və hüquq elmində möhkəm əsaslar üzərində öz yerini tapmışdır.

Fransa, İngiltərə, Almaniya və ABŞ kimi ölkələrdə hüquq fənlərinin tədrisi proqramına “Müqayisəli hüquqşünaslıq” adlı elm daxildir.

Beləliklə, müqayisəli hüquqşünaslığın öyrəndiyi sahə aşağıdakılardır:

1. Hüquqda müqayisənin metodoloji problemləri (müqayisəli hüquqşünaslıq metodlarının nəzəriyyəsi);
2. Müasir hüquq sistemlərinin qarşılıqlı müqayisəli öyrənilməsi (klassifikasiya, ümumiləşmə);
3. Ənənəvi müqayisəli qanunvericilik, yəni konkret hüquqi problem üzrə normativ hüquqi mənbələrin müqayisəsi: əsasən konkret hüquq sahələri səviyyəsində və çərçivəsində;
4. Hüquqi müqayisəli tədqiqatların funksional və sosioloji istiqamətlənmiş formalarını tədqiq etmək.
5. Hüququn tarixi müqayisəli öyrənilməsi.

Sadələn aspektlər hələ o demək deyildir ki, müqayisəli hüquqşünaslıq bu sahələrlə məhdudlaşır. Onun öyrəndiyi obyektlərin dairəsi daha genişdir. Məsələn, şəxsiyyətin hüquqi statusunun tədqiqi, hüququn unifikasiyası, hüquqi terminologiyaların tədqiqi və s. Bir çox hüquqi terminlər mənə baxımından ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif ola

bilər. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq hüquqi aktlar qəbul edilərkən çoxlu səhvlərə yol verilir.

İndi əminliklə demək olar ki, müqayisəli hüquqi tədqiqatlar əsasən dünyanın hüquq coğrafiyasını, müasir dövrün hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı təsirlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Müqayisəli hüquqşünaslıq elmini öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl hər bir elmdə olduğu kimi bu elmin də giriş məfhumunun mahiyyətini dərk etməkdən başlamaq lazımdır. Yəni onun kateqoriyaları, ya da kateqoriyasının mahiyyətini şərh etmək lazımdır. Söhbət elmin əsas kateqoriyası olan «hüquq sistemindən» gedir. Hüquq sistemi kateqoriyası anlayışı dedikdə biz nəyi başa düşürük?

Ümumiyyətlə, «sistem» yunan sözü olub, birləşmə, hissələrdən düzəlmə deməkdir. Sistem – bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan hissələrdən (ünsürlərdən) ibarət bütöv bir tamdır. Hüquqa tətbiq olunduqda, sistem anlayışı hüququn daxili vəhdətdə olan ayrı-ayrı hissələrinin vahid bir tam halında birləşməsini ifadə edir.

Hüquq sistemi hüququn daxili vəhdətdə və bir-birinə uyğun olan ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi ilə xarakterizə edilir.

Hüquq sistemi obyektiv anlayışdır. Hüquq sistemi obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır və fəaliyyət göstərir. O, obyektiv mövcud olan ictimai münasibətləri, onların quruluş və keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hüquq sistemi ictimai həyatın qanunauyğunluqlarını normativ formada əks etdirən və təsbit edən mürəkkəb və inkişafda olan sosial hadisədir. Qanunverici orqan hüquqi göstərişləri təsadüfi deyil, real mövcud olan ictimai münasibətlərə və obyektiv tələbatla əsaslanaraq işləyib hazırlayır. Dövlət məhz dərk edilən tələbatla əlaqədar olan davranış qaydalarını müəyyən edir və fərdlərin iradəsini ona tabe edir. Hüquq sistemi insanların subyektiv mülahizələri əsasında yarana bilməz, belə ki, real mövcud olan ictimai münasibətlərin sistemi ilə şərtlənir.

Hüquq sisteminin obyektivliyini göstərən cəhətlərdən biri də onun inkişaf prosesidir. İctimai münasibətlərin inkişafına uyğun olaraq hüquq sistemi də dəyişir və inkişaf edir. Yeni ictimai münasibətlər yeni hüquq normalarının və hüquq sisteminin ayrı-ayrı hissələrinin əmələ gəlməsinə, habelə hüquq sisteminin ayrı-ayrı hissələrinin ləğv olunmasına səbəb olur.

Hüquq sisteminin obyektiv xarakteri heç də subyektiv amillərin rolunu inkar etmir. Hüququn quruluşunda subyektiv faktorun — qanunvericinin iradəsinin də müəyyən rolu vardır. Belə ki, normativ aktın forması, hüquqi nizamasalma metodunun, yəni, ictimai münasibətlərə təsiretmə üsulunun müəyyən olunması qanunvericinin iradəsindən asılıdır. Qanunverici öz iradəsinə əsasən hər hansı ictimai münasibətin hüquq normaları, yaxud əxlaq normaları ilə nizama salınmasını, hüquqi məsuliyyətin növünü və həddini müəyyən edir, habelə dövlət quruluşunun xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Hüququn sistemi ilə hüquqi sistemi səhv salmaq olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki sistemin yaranması çoxəsrli bir dövr keçmişdir.

Hüquq sisteminin yaranması cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Hüquq sistemi hər bir cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutur.

Hüququn sistemi — hüququn daxili quruluş olub, bir-birinə oxşar olan, dövlət ərazisində qüvvədə olan hüquq normalarının vəhdət və uzlaşmasında ifadə olunur. Hüquq sistemi üçün onu təşkil edən normaların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi xarakterikdir.

Hüquq sisteminin özünəməxsus əlamətləri ilə yanaşı, həm də fərqləri də mövcuddur. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi sistemlərin ümumi cizgiləri və oxşar elementləri də var.

Yuxarıda sadaladığımız cəhətlər bunların «hüquq ailələri» kimi qruplaşmasına əsas verir. Bu qruplaşmalara geniş mənada hüquqi sistem deyilir.

Hüquq sistemi — geniş həcmli reallıq olub, bütün hüquqi vasitələri, institutları, təsisatları əhatə edən ölkə hüquq strukturunun məcmusudur.

Hüquq sistemi dedikdə, ancaq hüquq normaları deyil, eləcə də hüquq ideologiyası, hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti, hüquqi praktika və s. nəzərdə tutulur.

Hüquq sistemi — hər hansı bir dövlətin ərazisində qüvvədə olan hüquq normalarının vəhdətində və qarşılıqlı uzlaşmasında, habelə hüququn nisbətən müstəqil hissələrə bölünməsində ifadə olunan daxili struktur quruluşudur. Hər bir sistem kimi, hüquq sistemi də əsas əlamətlərlə ifadə olunur. Birincisi, hüquq sistemi özünün ilkin ünsürünü təşkil edən hüquq normalarının xaotik toplusu deyil, bütöv orqanik bir hüquqi hadisədir. Yəni o, insanların subyektiv mülahizələri əsasında deyil, məhz ictimai münasibətlərin müəyyən obyektiv amil və şərtləri altında yaranır və öz təşəkkülünü tapır.

İkincisi, hüquq sistemi onu təşkil edən bütün sahə, institut və normaların sıx qarşılıqlı əlaqəsi ilə səciyyələnir. Belə ki, bu tərkib elementlər bir-birindən ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilməzlər.

Bundan sonra müəyyənləşdirməliyik ki, dünyada hansı hüquq sistemləri mövcuddur. Ayrı-ayrı ölkələrdə hüquq sistemlərinin öyrənilməsinə yanaşma tərzii müxtəlifdir. Bütün ümumi cəhətlərə baxmayaraq ayrı-ayrı ölkələrdə yanaşma tərzinin müxtəlifliyi mövcuddur və bu kateqoriyanın tərifinin çox variantlığı hiss olunur. Həmin fikirlərin hər birində səmərəli nə isə vardır. Bu hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlir ki, hüquq sistemləri çoxşaxəlidir, rəngarəngdir, həm də mürəkkəb ictimai təzahürdür. Fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq əsas məsələlərdə ümumi və oxşar cəhətlər vardır. Məntiqi və tarixi baxımdan vəhdət təmin etmək üçün hüquq sistemi real tarixi və hüququn rəngarəng formalarını əks etdirməlidir. Hüquq sistemini dərk etmək üçün «hüquqi dərk», «hüquqyaratma», «hüquq tətbiqi» kateqoriyaları müəyyənləşdiricidir. Ona görə də hüquq sistemlərinin tədqiqi əvvəla fikirlər, ideyalar, təsəvvürlər və nəzəriyyələri bəhs olunan tarixi mərhələnin tarixi anlayışını əhatə etməli, ikincisi onun strukturunun normativ əsaslarının analizini və hüququn tətbiqi sistemini əhatə etməlidir. Hüquq sistemi durğun hadisə deyildir, o dəyişkəndir. Tarixi prosesdə daim inkişaf edir, yeniləşir. Lakin onun bütün elementləri eyni sürətlə inkişaf etmir.

Hüquq sistemindən bəhs edərkən onun bir sıra qarşılıqlı əlaqədə olan vacib konseptual məfhumlarının mahiyyətini şərh etmək lazımdır. Milli hüquq sistemi, hüquq sistemləri qrupu, hüquq sistemləri ailəsi, hüququn tarixi tipləri, dünyanın hüquq xəritəsi kimi anlayışlar bu qəbildəndir. Hüquq sistemi kateqoriyası hüquq elmində bir neçə mənada istifadə olunur. Hüquq sistemi məfhumuna sözün dar mənasında yanaşsaq bu sözün anlamı bir ölkənin hüququ kimi başa düşülür. Terminoloji əhəmiyyətinə gəldikdə isə bu «milli hüquq sistemi» anlamını verir. Bu ifadəyə sözün dar mənasında yanaşarkən bir incəliyə də fikir vermək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, hüquq sistemi anlayışı, «hüququn sistemi» kimi dərk olunmasın. Bu sözlər sinonim sözlər deyildir.

Müasir hüquq sisteminin **anlayışı dedikdə** dünya miqyasında təşəkkül tapan və inkişaf edən müxtəlif məzmunlu hüquq institutlarının xüsusiyyətlərini öyrənən ümümməcburi hüquq elmi nəzərdə tutulur.

Müxtəlif hüquq sistemlərinin tarixən yaranmasındakı ümumi qanuna-uyğunluqlar, prinsiplər, fərqli cəhətlər, onların formalaşması və inkişafı sahəsindəki tədqiqatlar müasir hüquq elminin **predmeti** hesab olunur.

Bu elmin tədqiqat metodları barədə dolğun təsəvvür əldə etmək üçün «metod», «metodologiya» və «metodika» anlayışlarının konkret müqayisəli təhlili məqsədəuyğundur.

«Metod» yunan sözü olub tədqiqat üsulu və ya dərkətmə, nəzəriyyə, təlim deməkdir. O həyati proseslərin ümumi qarşılıqlı əlaqəsini və məntiqini əks etdirir, gerçəkliyin öyrənilməsi üsulunu və ona yanaşmağı səciyyələndirir. Elmin metodunun başlıca məzmununu, hər şeydən əvvəl, praktikada yoxlanılan və təsdiqlənən elmi biliklər, təlimlər şərtləndirilir. Hər hansı belə biliklər, nəzəriyyələr əslində metodun funksiyasını təşkil edir. Beləliklə, elmin metodu anlayışı qarşıya qoyulan tədqiqatçılıq məqsədinin həlli üçün dərk edən subyektlə (alimlə, tədqiqatçı ilə) dərk edilən obyektin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən prinsiplərin, normaların, vasitələrin və proseduraların məcmusudur.

Metodologiya yunanca söz, anlayış, təlim deməkdir. Metodologiya xüsusi elmi sfera kimi çıxış edir, müxtəlif metodların və onların kombinasiyalarının siyasi iştiraka tətbiqi haqqında təlim kimi səciyyələnir. Siyasi və hüquqi tədqiqatların metodologiyası siyasi və hüquqi hadisələrin təhlilinin metodları və prinsipləri sistemini, siyasi və hüquqi biliklərin qiymətləndirilməsi və ümumiləşdirilməsini əks etdirir.

Metodika əsasən texniki üsul və vasitələrin məcmusu olub empirik materialların toplanması və sistemləşdirilməsi məqsədilə tətbiq olunur.

Elmi idrakın metodlarının sistemi elmin metodologiyasını doğurur. Buna görə də metodologiya anlayışı ilə metod anlayışı arasında üzvi əlaqə var. Lakin nə fəlsəfi, nə də elmi ədəbiyyatda «metodologiya» anlayışı birmənalı şəkildə izah edilmir. Bu anlayış əsasən aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) təbiət və cəmiyyət hadisələrinə yanaşma üsulu kimi; 2) məqsədə çatmaq, müəyyən məsələni həll etmək üçün istifadə olunan yol və üsullar haqqında təlim kimi, başqa sözlə, nəzəriyyə kimi; 3) tədqiqat üsulları haqqında təlim, başqa sözlə, metodika kimi; 4) elmin bu və ya başqa sahələrində tətbiq olunan tədqiqat üsullarının məcmusu, yəni metod kimi; 5) gerçəkliyin dərkəti və onun

dəyişdirilməsi metodları haqqında təlim kimi; 7) idrakın prinsipləri və elmi tədqiqatın bu prinsipləri üzərində yüksələn qayda və üsulları haqqında təlim kimi; 8) metodları özünün tədqiqat predmetinə çevirən elm sahəsi kimi.

Tanınmış nəzəriyyəçi alim Cahangir Kərimov belə hesab edir ki, həmin anlayışlardan biri ilə məhdudlaşmaqla metodologiyaya tərif vermək olmaz. Belə ki, metodologiya inteqrasiyaedici, yəni bir sıra komponentləri: dünyagörüşünü və fundamental ümumnəzəri konsepsiyaları, ümumi fəlsəfi qanunları və kateqoriyaları, ümumi və xüsusi metodları özündə birləşdirən hadisədir. Metodologiya eyni zamanda həm metodlar sistemi, həm də onlar haqqında təlim, həm tədqiqatdakı müəyyən dünyagörüşünə əsaslanan mövqe, həm də ümumi nəzəri prinsiplər; idrakın həm ümumelmi, həm də xüsusi metodlarıdır. Odur ki, metodologiyayı həmin komponentlərdən biri kimi şərh etmək olmaz, çünki bu halda digər komponentlər kənarında qalır. Bütün bu komponentlərin hər biri üzvü şəkildə digərlərinə bağlı olur və onlar bir-birini zənginləşdirir. Bundan əlavə, metodologiyayı sadəcə olaraq nəzəri konsepsiyaların, prinsiplərin, metodların və ayrı-ayrı elm sahələri tərəfindən hazırlanan idrak vasitələrinin məcmusu kimi izah etmək də düzgün deyil. Səbəbi odur ki, metodologiya ayrıca bir sistem olduğundan onu təşkil edən komponentlərlə eyniləşmir. Onun özünün inkişafının inteqrativ qanunauyğunluqları var. Həmin qanunauyğunluqlar metodologiyanın komponentləri arasında elə əlaqələr yaradır ki, bunun nəticəsində onların ayrılıqda ifadə etdikləri xüsusiyyətlərdən fərqlənən yeni xüsusiyyətlər meydana gəlir. Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxır ki, metodologiya ilə metod arasındakı münasibətləri bütövlə hissə, sistemlə element, ümumi və xüsusi arasındakı dialektik münasibət kimi təsəvvür etmək olar. Hər bir metod bütöv, sistemli ümumelmi metodologiya daxilində yalnız müəyyən bir hissə elementidir.

Metodologiyaya dair müxtəlif təriflər və həmin təriflərin arxasında duran mövqelər arasında mübahisələrin olmasına baxmayaraq, mübahisə edilməyən belə bir məsələ də var ki, hər bir elm özünün xüsusi predmetinə malik olduğu üçün məhz onun spesifikliyini əks etdirən konkret tədqiqat metodlarını və deməli, özünün məxsusi metodologiyasını da hazırlayır. Xüsusi elmi metodologiya adlanan bu metodologiya bir sıra ümumi metodoloji problemləri konkret elmin predmetinin spesifikliyini nəzərə

almaqla həll edir. Buna görə də xüsusi elmi metodologiya biliyin müstəqil sahəsi olmayıb yalnız baxılan elmin məzmununa daxil olur və burada özünəməxsus yer tutur.

Dərslıklərdə və dərs vəsaitlərində metodologiyanın izahı verilərkən elmin metodologiyası məsələsi ilə əlaqədar mübahisələr bir o qədər də qabardılmır. Çünki dərslük və ya dərs vəsaiti səviyyəsində həmin məsələ ilə bağlı müxtəlif yanaşmaların geniş şəkildə açıqlanmasına ehtiyac yoxdur. Müasir hüquqi sistemləri də digər elm sahələri kimi öz predmetini öyrənərkən bir sıra metodlardan istifadə edir, həmçinin istifadə etdiyi metodlara müraciət olunmasının zəruriliyini əsaslandırılmalı olur.

Ümumiyyətlə, elmin metodoloji sistemində fəlsəfi metod xüsusi rol oynayır. Bu, müasir hüquq sistemlərinin metodologiyasına da aiddir. Onun istifadə etdiyi fəlsəfi metod, yəni ümumi metod elmi idrakın, müvafiq nəzəri-elmi dünyagörüşünün əsaslarını müəyyənləşdirir, dövlət və hüquq gerçəkliyindən irəli gələn məsələlərin izahına, onların mahiyyətinin və ictimai inkişafda sosial rolunun açılmasına konseptual yanaşmanı təmin edir.

Metodların ümumilik dərəcəsinə və tətbiq olunma sahəsinin genişliyinə görə təsnifatın özünün də bir neçə variantı mövcuddur.

Məsələn: **I variant:**

- 1) konkret elmi və ya xüsusi metodlar;
- 2) ümumi elmi metodlar.

II variant:

- 1) ümumi fəlsəfi metod;
- 2) elmin ümumi metodları;
- 3) xüsusi metodlar.

III variant:

- 1) ümumi fəlsəfi metod;
- 2) ümumi metodlar;
- 3) xüsusi metodlar;
- 4) konkret elmi metodlar.

Nəzəriyyəçilərin bir çoxu həmin təsnifatın dördpilləli variantına üstünlük verirlər. Ümumilik dərəcəsinə və tətbiq olunma sahəsinin genişliyinə görə metodları dördpilləli variantda aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- 1) ümumi və ya ümumi fəlsəfi metod;
- 2) ümumi elmi metodlar;
- 3) xüsusi və ya sahəvi elmi metodlar;
- 4) hüquq elmlərinin konkret və ya xüsusi metodları.

Ümumi və ya ümumi fəlsəfi metod elmlərin metodoloji əsası kimi çıxış edir. Elmi təfəkkürün ümumi prinsipləri bu metodun məzmununu təşkil edir. Həmin prinsiplərin xarakteri isə tədqiqatçının rəhbər tutduğu fəlsəfi yanaşmadan, təlimdən asılı olur. Fəlsəfi metodun ümumiliyi onun bütün elmlər tərəfindən, özü də elmi idrakın demək olar ki, bütün mərhələlərində istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Ümumi elmi metodlar bir çox hallarda bütün elmlər tərəfindən tətbiq olunan ümumi metodlardır. Belə metodlar konkret idrak prosesinin bütün mərhələlərində deyil, idrak obyektinin ancaq müəyyən tərəflərini, xassələrini, xüsusiyyətlərini açmaq məqsədi daşıyan müəyyən mərhələlərdə tətbiq olunur. Onların tətbiq olunması elmi təfəkkür məsələləri ilə məhdudlaşır və tədqiqatı bütünlüklə əhatə etmir. Ümumi elmi metodlara analiz və sintez, induksiya və deduksiya, eksperiment və müqayisə, analogiya və modelləşdirmə və s. aiddir.

Xüsusi və ya sahəvi elmi metodlar ayrı-ayrı elm daxilində işlənib hazırlanır və əsasən də həmin konkret elmlər çərçivəsində istifadə olunur. Lakin buna zərurət yarandıqda onlardan elmin predmetinin və kateqoriyalarının dövlətin və hüququn öyrənilməsində də istifadə edilir. Konkret-sosioloji, riyazi, statistik, psixoloji, kibernetik və s. metodlar sahəvi metodlardır.

Hüquq elmlərinin konkret və ya xüsusi metodlarının fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar hüquq elmləri tərəfindən yaradılan metodlar olmaqla yalnız bu elmlər daxilində tətbiq edilir. Xüsusi metodlar qrupuna hüququn təfsiri metodu, müqayisəli-hüquq metodu və s. daxildir.

Müasir hüquq sistemləri ictimai və nəzəri elm olduğundan bu elmin predmetinin öyrənilməsi üçün tez-tez konkrətdən mücərrədə və mücərrəddən konkretə keçmək zərurəti

yanır. Məntiq elminin özü «müərrəd təfəkkür mərhələsində nəzəri idrakın formaları, üsulları, metodları və bu metodların əsasını təşkil edən qanunlar haqqında, həmçinin idrak vasitəsi kimi dil haqqında ümumelmi xarakter daşıyan elmdir». Elmin predmetinin dərk edilməsində müxtəlif məntiqi əməliyyatlardan (analiz, sintez, induksiya, deduksiya, analogiya, modelləşdirmə, müərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə və s.) və məntiqin qanunlarından geniş istifadə olunur.

Analiz - tamın tərkib hissələrə, elementlərə bölünməsi və onların ayrılıqda öyrənilməsidir. Başqa sözlə desək, cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır. Bu zaman şərti olaraq bir-birindən ayrılan hissələr ayrılıqda tədqiq edilir.

Sintez isə ayrı-ayrı elementlərin öyrənilməsi nəticəsində əldə olunmuş biliklərin tam daxilində ümumiləşdirilməsidir. Məntiq elmində deyildiyi kimi, sintez-predmetin əlamətlərinin bir bütövdə fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir. Sintez nəticəsində öyrənilən predmetin, hadisənin oxşar əlamətləri ümumiləşdirilir, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələr öyrənilir və bunun nəticəsində müərrədləşmə səviyyəsində müəyyən elmi konstruksiyalar işlənilib hazırlanır, müəyyən biliklər əldə olunur. Təbii ki, sintez pərakəndə, eklektik (ziddiyyətlər ifadə edən) ümumiləşdirmə deyil. O özündə dialektik tamlıq ifadə edir. Misal olaraq qeyd edə bilərik ki, hüququn ayrı-ayrı sahələri haqqında biliklər sintez edilməklə bütövlükdə hüquq haqqında müvafiq ümumi-nəzəri bilik yaradılır.

İnduksiya ümumini dərk etməyin vasitələrindən biri olmaqla ayrı-ayrı faktlardan, hadisələrdən ümumiyyə məntiqi keçid əməliyyatını ifadə edir. İnduksiyanın ən yüksək növlərindən biri elmi induksiyaadır. «Elmi induksiya elə əqli nəticədir ki, məntiqi sinfə aid olan predmetlərin hissələrinin zəruri əlaqələrinin, yaxud zəruri əlamətlərinin əsasında bu sinfin bütün predmetləri haqqında ümumi nəticə çıxarılır».

Elmi induksiya zəruri, qanunauyğun və səbəbli əlaqələrə diqqət verdiyindən o, həqiqi biliklərin alınmasına yönəlmiş əqli nəticə kimi özünü göstərir. Ayrı-ayrı predmet və hadisələrin müqayisə edilməsi və qarşılaşdırılması onlarda ümumi əlaqə və münasibətləri aşkara çıxarmağa imkan verir. Bunlardan birinin səbəb, digərinin nəticə kimi meydana gəlməsini müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı faktlardan, hadisələrdən ümumiyyə

məntiqi keçid əməliyyatından istifadə edilir. Xüsusidən ümumiyyə həmin keçid əməliyyatı induksiya vasitəsilə həyata keçirilir. Burada idrak prosesi məlum faktların tədqiqindən namələmə doğru gedir. İnduktiv ümumiləşdirmə nəticəsində faktlardan, təcrübədən empirik qanunlar alınır.

Deduksiya məntiqi əməliyyatın bir növü olmaqla idrak prosesində ümumi biliklərdən xüsusi biliklərə, ümumidən təkcəyə, konkretə, xüsusiyyə gedişi ifadə edir. Buna görə də, deduksiya idrak prosesini induksiyanın əks istiqamətində aparır. Təfəkkür prosesi induksiyada təkcədən, xüsusidən ümumiyyə doğru getdiyi halda deduksiya əksinə, ümumidən az ümumiyyə, xüsusiyyə doğru gedir. Düzgün təfəkkürün ümumbəşəri formalarından biri kimi, deduksiya gerçəkliyin dərk olunmasında və hadisələr haqqında həqiqi biliklərin əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Deduksiya reallığı anlamağın səmərəli tədqiqat metodlarından biri hesab olunur. Deduksiyada ümumi biliklər əqli nəticənin çıxış hökmləri kimi götürülür və bir sıra məntiqi qaydalar tətbiq edilməklə onlardan zəruri nəticələr çıxarılır.

Analogiya - hadisələrin bir qism əlamətlərindəki oxşarlıqdan onların digər əlamətlərə görə də oxşarlığı haqqında nəticə çıxarılmasında ifadə olunan əqli nəticədir. Analogiyadan daha çox real münasibətlər əsasında həqiqi biliklər almaq mümkün olmayan hallarda istifadə edilir. Analogiyanı tətbiq etməklə məlum olanların əsasında məlum olmayanlar haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək olur. Mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin təhlilində analogiyadan heç də az istifadə olunmur. Dövlət və hüququn keçmişə və gələcəyə aid olan hadisələrinin öyrənilməsində bu metodun tətbiq edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti var.

Analogiyanın bir neçə funksiyası var ki, onlardan biri də evristik funksiyadır. Bu funksiya öz ifadəsini bilavasitə modelləşdirmə əməliyyatında tapır. **Modelləşdirmə metodu** obyektin modellərlə öyrənilməsi üsulu olmaqla tədqiq edilən obyektin müəyyən xassə və əlamətlərini yenidən canlandırır. Nəzəri sahədə modelləşdirmə metodu tətbiq edildiyi təqdirdə ideal modelləşdirmədən istifadə olunur. Bu baxımdan modelləşdirmə tədqiq olunan obyektlərin şüurda ideal inikasını ifadə edir.

Mücərrədləşdirmə (abstraktlaşdırma) metodunun tətbiq olunması obyektiv idraka çatmaq üçün predmetin, hadisənin ümumi, zəruri, əhəmiyyətli cəhətlərinin

digərlərindən ayrılması, təcrid olunması ilə müşayiət olunur. Öyrənilən hadisənin, predmetin hansı cəhətlərinin mühüm, hansıların ikinci dərəcəli olmasını müəyyənləşdirmək mücərrədləşdirmənin vacib vəzifələrindəndir.

Mücərrəddən konkretə yüksəlmə metodu fikrin ayrı-ayrı abstraksiyalardan onların sintetik birliyinə doğru hərəkətində ifadə olunur. Konkretlik mücərrədləşdirmə prosesində seçilib ayrılan anlayışların nə isə bütöv, tam halında yenidən birləşdirilməsinin nəticəsi olmaqla ondan sonra gəlir. Konkret, mücərrədləşdirmə nəticəsində ayrılmış tərəflərin sintezi, müxtəlifliyin vəhdəti kimi sıxış edir. Obyektin ayrı-ayrı tərəflərini əks etdirən mücərrəd bilik konkretliyə doğru hərəkət etdikdə obyektin bütün tərəf və əlaqələrini əks etdirən tam biliyin alınmasına gətirib çıxarır. Həmin tam bilik isə konkretlikdə ifadə olunur. Odur ki, konkretlik çoxlu tərəflərin sintezi olub tam bilik verən mücərrəd sistem kimi xarakterizə edilir. Beləliklə, idrakda mücərrədliklə konkretlik bir-birini tamamlayır və qırılmaz şəkildə bir-birinə bağlı olur.

İdeallaşdırma metodu mücərrədləşdirmənin xüsusi bir növü hesab olunur. İdeallaşdırma deyərkən gerçəklikdə mövcud olmayan, lakin real həyatda örnəyi olan obyektlər haqqında anlayışlar qurmaq üsulu nəzərdə tutulur. Gerçəkliyin daha dəqiq dərk edilməsi məqsədi ilə real predmetlərin, hadisələrin və onlar arasındakı əlaqələrin, münasibətlərin xassələrindən fikrən ayrılmaq onlara gerçəklikdə olmayan xassələr verməklə «idealizə olunmuş obyekt» yaradır. Real obyektlərin nəzəri səviyyədə öyrənilməsi üçün həmin «idealizə olunmuş obyekt»dən istifadə edilir. İdeallaşdırma nəticəsində yaradılan nəzəri model öyrənilən obyektin faktiki materialından ayrılmaqla yanaşı anlayışlar qurmaq yolu ilə onun xassələrinin və tərəflərinin daha dolğun və tam təqdim olunmasına imkan verir.

Mücərrədləşmə ilə yaxından əlaqəsi olan bir metod da ümumiləşdirmədir. **Ümumiləşdirmə metodu** bu və ya digər əlamətlər əsasında predmetlərin, hadisələrin, onların qruplarının fikrən birləşdirilməsi və ya onların ümumi xassələrinin, əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. «Tək» və «ümumi» kateqoriyaları ümumiləşdirmənin qneseoloji əsası kimi çıxış edir. Ümumiləşdirmə mücərrəd-ümumi və konkret-ümuminin müəyyənləşməsi ilə müşayiət olunur.

Tarixi və məntiqi metodlar idrak prosesində tarixiliklə məntiqiliyin vəhdətdə götürülməsini ifadə edir. Metodoloji araşdırmalar göstərir ki, tarixi inkişafda olan sistemləri öyrənən elmlərin hamısı üçün tədqiqatın tarixi metodunun böyük əhəmiyyəti var. Bu elə metoddur ki, obyektin real tarixini onun konkret müxtəlifliyində əks etdirir, əhəmiyyətli tarixi faktları və onun inkişaf mərhələlərini üzə çıxarır, nəticədə öyrənilən obyektin nəzəriyyəsinə yaratmağa təkan verir, onun inkişaf məntiqini və qanunauyğunluğunu aşkarlayır. Bu zaman tarixilik məntiqiliklə tamamlanaraq onda öz məntiqi yekununu tapmalıdır. Məntiqi metodun tətbiq olunması, tarixi prosesin mücərrəd və ardıcıl nəzəri formada dərk olunmasına xidmət edir. Beləliklə, məntiqilik obyektiv aləmi insan şüurunda ideal obrazlar şəklində əks etdirən fikirlərin (anlayışların, kateqoriyaların, mühakimələrin) bir-biri ilə müəyyən zəruri əlaqəsini yaradır.

Sistemli yanaşma və ya sistemli analiz metodu da elmi təfəkkürün bir istiqamətini ifadə edir. Sistemli analiz aparılarkən öz strukturu daxilində obyektin bütövlüyünü şərtləndirən əsaslar, obyektin elementləri arasında olan əlaqələr öyrənilir və onların mahiyyəti, keyfiyyət xüsusiyyətləri aşkarlanır. Sistemli analiz metodu, həmçinin struktur-funksional metodun da tətbiqini ehtiva edir və bu metodu özü ilə əhatələmiş olur. Lakin bu metod sistemli analiz metodundan fərqli olaraq daha çox bütöv bir sistem kimi götürülən obyektin kənar hadisələrlə əlaqəsinin tədqiqinə yönəlir.

Xüsusi və sahəvi elmi metod olan **konkret-sosioloji metodun** spesifikliyi isə ondan ibarətdir ki, aşkarlanan problemlərin həll edilməsi üçün variantlar hazırlanır, nəzəri təkliflər irəli sürülür. Bu metoddan istifadə edilməsi ictimai-praktiki tələbatların nəzərə alınmasına və yeni problemlərin müəyyənləşdirilməsinə də yol açır. Ümumiyyətlə, konkret-sosioloji metod müəyyən faktları öyrənmək əsasında konkret hadisələrin digər ictimai hadisələrlə əlaqədə tədqiq edilməsində ifadə olunur.

Konkret-sosioloji metodun özünün tədqiqatlar aparmaq texnikası, yəni müşahidə, müsahibə, eksperiment, statistik məlumatların təhlili və s. bu kimi bir sıra üsulları var. Hüquqi məsələlərin həllində optimal qərarların qəbulu, sosial-hüquqi islahatlar sahəsində əsaslandırılmış proqnozların hazırlanması və bir çox digər ictimai-hüquqi əhəmiyyətli problemlərin həlli zamanı bu üsullardan istifadə olunur. Bu metod hazırlanan tövsiyələrdə bütün sosial faktorların—həm inkişafa əsas verən, həm də inkişafa

mane olan hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsini, o cümlədən həmin tövsiyələrin özünün sosial əhəmiyyətliyi və düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində hüquqi biliklərin nisbətən müstəqil bir sahəsi kimi formalaşan müqayisəli hüquqşünaslıq **müqayisəli-hüquqi metodun** digər hüquq elmləri, o cümlədən, müasir hüquq sistemləri elmi tərəfindən tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə müqayisəli hüquqşünaslığın inkişafı və müqayisəli-hüquqi metodun tətbiqinin zəruriliyi məsələsinə toxunan məşhur alman hüquqşünası İering yazırdı ki, ümumiyyətlə, hüquq elminin degenerasiyası onu öz sərhədləri ilə məhdudlaşan dövlətlərin hüquqşünaslığı səviyyəsinə düşürmüşdür. Odur ki, hüquqşünaslıq elmində bu buxovlar qırılmalı və hüququn hər zaman universal olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməlidir. Bunun həyata keçirilməsi isə komparativ (müqayisəli) hüququn müxtəlif formaları ilə mümkündür. Bununla, hüquqşünaslıqda həm də dəqiq metoda, geniş müşahidəyə və yetkin mühakimələrə əsaslanmaq imkanı yaranacaqdır.

Dövlət və hüquq sahəsində islahatların aparılması və onların təkmilləşdirilməsi üçün eyni bir dövrdə və ya müxtəlif dövrlərdə mövcud olan dövlət-hüquq hadisələrinin müqayisəsinin aparılması çox vacibdir. Həm ayrı-ayrı tarixi dövrlər, müxtəlif ölkələrin hüquqi sistemləri, həm də eyni bir dövlətin müxtəlif tarixi dövrlərində hüquqi, siyasi sistemi müqayisə edilə bilər. Belə olan halda obyektiv gerçəkliyin müəyyənləşməsi, öyrənilməsi üçün obyektin həm kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri, həm də nəzəri məsələləri və empirik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. M.Məlikova əsaslı olaraq yazır ki, xüsusi metod kimi müqayisəli-hüquqi metodun həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu metod, dövlət və hüquq təsisatlarını təkmilləşdirmək üçün tövsiyələr işləyib hazırlamağa, hüquqdakı boşluqları aradan qaldırmağa, bütövlükdə qanunvericiliyi təkmilləşdirməyə imkan verir. Qanunların tətbiq edilməsi prosesində təcrübi işlər üçün də bu metodun rolu çox böyükdür.

Ümumiyyətlə, bütün xüsusi metodlar həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən əhəmiyyətlidir. Formal-hüquqi metod, həm də əldə olunmuş bilikləri ümumiləşdirməyə, təfsir etməyə, təsnifləşdirməyə, sistemləşdirməyə və onları cəmiyyətə ötürməyə kömək edir.

Sualı yekunlaşdırarkən onu qeyd edə bilərik ki, müasir hüquq sistemlərinin metodları bir-birilə əlaqəli şəkildə tətbiq olunur və son nəticədə nəzəri biliklərin əldə olunmasına xidmət edir. Odur ki, tətbiq olunan hər bir metodun səmərəliliyi ondakı evristik potensialdan istifadə edilməsində özünü göstərir. Bu, elmi biliklərin, nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsi, dərinləşdirilməsi deməkdir. Digər mühüm bir məsələ bu metodların düzgün uzlaşdırılması ilə bağlıdır. Çünki metodlar hər bir konkret halda müəyyən qaydada tətbiq olunmalıdır.

2.MÜQAYISƏLİ HÜQUQŞÜNASLIĞIN (MÜASİR HÜQUQİ SİSTEMLƏRİN) YARANMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Müasir hüquqşünaslıq öz başlanğıcını nə vaxtdan götürür? Uzun əsrlərdən bəri ayrı-ayrı hüquq institutlarının və hüquq sistemlərinin qarşılaşdırılaraq müqayisə edilməsini müqayisəli hüquqşünaslıq adlandırmaq olarmı?

Aşağıda sadalanan müddəaları bu fikrə aid edə bilərikmi?

1. Qədim Yunanıstanda Solonun və Likurqun fəaliyyətini, Qədim Romada XII Cədvəl Qanunlarını.
2. XV əsrdə Fransada əyalətlərin adətlərdən doğan ümumi ənənəvi hüququnu.
3. XVIII əsrdə Almaniyada hüquqi prinsipləri.
4. İngiltərədə orta əsrlərdə ümumi hüquqla dini hüququn müqayisəsini.

Bütün bunların nəticəsində David belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, siyasi xəritədə qonşuluq edən ölkələrin hüquq sistemlərinin müqayisəsi hüquq elminin özü qədər qədimdir.

Aristotel siyasi təşkilatların qanunauyğunluqları haqqında nəticə çıxarmaq üçün 158 yunan və barbar konstitusiyalarını müqayisə və təhlil etmişdir.

Müqayisəli hüquqşünaslığın inkişafında öz islahatlarını təbii-hüquq doktrinaları əsasında aparan intibah dövrünün ideologiyalarının rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

Fransızlar müqayisəli hüquqşünaslığın başlanğıcını «Qanunların ruhu» əsərinin müəllifi Monteskyodən hesab edirlər. Monteskyö müxtəlif hüquq sistemlərini müqayisə edərək öz hüquq təlimini ayrı-ayrı hüquq sistemləri arasındakı fərqlər üzərində qurmağa çalışmışdır.

İngilislər müqayisəli hüquqşünaslığın əsasının öz interaktiv metodu ilə hüquq sistemləri arasında müqayisə aparan Bekon tərəfindən başladığını iddia edirlər.

Almanlara görə isə ilk dəfə hüquq sistemlərinin müqayisəsi ideyasını Leybnis irəli sürdüyünə görə müqayisəli hüquqşünaslığın əsasını o qoymuşdur.

Müqayisəli hüquqşünaslıq bir elm və elmi metod kimi XIX əsrin sonlarında formalaşmışdır. 1869-cu ildə «Müqayisəli Qanunvericilik» institutunun əsası qoyuldu. 1900-cü ildə yenə də Parisdə müqayisəli hüquqa dair I Beynəlxalq konqres keçirildi.

İlk dəfə məhz bu tədbirdə yeni elm sahəsinin əsaslı problemləri irəli sürülmüş; ikincisi isə konqres müqayisəli hüquq haqqında müzakirələrə bəzi ilkin fikirlər təqdim edə bildi. Çıxışlarda yeni sahənin anlayış və kateqoriyaları ifadə edildi, onun quruluşu işlənilməyə, məqsəd və vəzifələri fərqləndirilməklə, onun predmet və metodu məsələsi irəli sürüldü. Konqresdə müqayisəli hüquqşünaslığın hüquq elminin müstəqil sahəsi olması fikri müdafiə olundu. Fransız məktəbindən fərqli olaraq alman və ingilis doktrinaları müqayisəli hüquqşünaslığın bütün hüquq sahələrində tətbiq olunan müqayisə metodu kimi qəbul edilir və ayrıca elm sahəsi hesab etmirdilər. Konqresdən sonrakı dövr bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə müqayisəli-hüquqi tədqiqatların aparılması ilə səciyyələnmişdir. Hüquq coğrafiyasının inkişafında yeni mərhələ XX dünya müharibəsindən sonra başlandı. Bu dövrdə artıq müxtəlif tipli hüquq sistemlərinin tədqiqi irəli çıxır.

Bu fikirlər arasındakı ciddi fərqlərin mahiyyəti nədir?

Kim müqayisəli hüququn predmetini, həqiqəti dərk etmənin sadə metodu kimi xarici ölkələrin hüququnun öyrənilməsi, onun başqa ölkələrin hüququnda istifadə edilməsi kimi dərk edərsə onlar müqayisəli hüququn növlərinin daha qədimə getdiyini iddia edir.

Müqayisəli hüquqşünaslığın meydana gəlməsi səbəbləri:

1. Hüquq elminin daxili inkişaf məntiqi.

XIX əsrdən başlayaraq birtərəfli və məhdud inkişaf mümkünsüz olur. Hüquqi sistem özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır, mülki hüquq sistemləri yaranır. Buradan da xarici hüquq sistemlərinin öyrənilməsinə maraq artır. Bir tərəfdən mülki hüquq sistemlərinin ayrı-ayrı ölkələrin qüvvədəki oxşar cəhətləri öyrənilir, digər tərəfdən onların arasında olan fərqli cəhətlərin öyrənilməsinə diqqət artırılır.

2. XIX əsrin çoxsaylı müəlliflərin bu sahəyə həsr etdikləri təzahürlərə tarixi müqayisəli planda dərk edilməsinə cəhd göstərilir. Bu da gələcəkdə müqayisəli hüquqşünaslığın bir elm kimi formalaşmasına müsbət şəraiti təmin edir.

3. Müqayisəli hüquqşünaslığın formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də digər elmlərin inkişafıdır. Elmlərin əksəriyyətində müqayisəli analizə xüsusi yer verirlər. Bu həm də təbii elmlərin anatomiya, müqayisəli fiziologiya, müqayisəli dilşünaslıq və s.

bütün bu elmlər müqayisəli hüquqşünaslıqla eyni vaxtda inkişaf edərək onun formalaşmasına təsir edir.

4. Onun meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən bir də bu elmin praktiki əhəmiyyətindən irəli gəlir.

5. Müqayisəli hüquqşünaslığı zəruri edən səbəblərdən biri də tarixi həqiqətdir: iqtisadiyyatın beynəlmiləşməsi beynəlxalq münasibətlərin yaranması, ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi, kapital ixracının artması, müstəmləkəçilik və s. Bütün bunlar hüququn və qanunvericiliyin milli çərçivədən çıxaraq beynəlmiləşməsinə səbəb oldu.

Nəticədə müqayisəli hüquqşünaslıq sahəsindəki tədqiqatlar özəl, müstəqil xarakter aldı və hüquq tarixindən, nəzəriyyəsiindən və fəlsəfədən ayrıldı. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatlar, assosiasiyalar, müxtəlif nəşrlər meydana gəldi. Müasir hüququn tarixi uzaq keçmişdən – erkən orta əsrlər dövründən başlanır. Onun tarixi-mədəni kökləri mənimsənilmiş Roma hüququ, İtaliyadakı şəhər hüququ, beynəlxalq ticarət hüququ zəminində təşəkkül tapdı. Bu uzun sürən tarixi proses xeyli dərəcədə rəvan və təkamül surətdə gedirdi. Bununla belə, orta əsr dövrünün hüquq sistemləri qeyri-mükəmməl idi, bir çox müddəaları isə demokratiyanın və kapitalist sahibkarlığının inkişafını ləngidirdi.

Köhnə feodal hüququnun yeni zəmində inkişaf etməsində XVII əsr ingilis və XVIII əsr fransız inqilabları mühüm rol oynamışdır. İqtisadiyyat və siyasi-dövlət strukturları sferasında çevrilişin əsasını qoymuş bu inqilablar nəticə etibarilə hüquq sahəsində xeyli dəyişikliklərə, kapitalizmin təşəkkül tapmasına və sürətli inkişafına kömək etmiş yeni hüquq qaydasının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Siyasi inqilabların xarakteri və nəticələri yeni hüququn formalaşmasına bilavasitə təsir göstərdi. Feodal hüququ sahibkarların və bütün cəmiyyətin mənafeələrinə zidd olduğu ölkələrdə geniş əhali kütlələri orta əsr hüquq sisteminin yeni hüquqla əvəz olunması uğrunda fəal mübarizə apararaq, qalib gəldilər (Fransada olduğu kimi). Lakin inqilab burjuaziyanın (mülkədarlarla kompromislərə getdiyi üçün) bilavasitə siyasi hegemonluğuna gətirib çıxara bilmədiyi ölkələrdə (İngiltərədə olduğu kimi) inqilabdan sonrakı hüquqda orta əsr hüquq sisteminin ünsürləri qalırdı. Yeni hüququn başlıca prinsiplərinin formalaşmasında maarifçilik fəlsəfəsi, daha çox isə XVII-XVIII əsr siyasi və hüquq elmləri mühüm rol oynamışdır. Neapolda hüquq professoru Vikonun, ingilis

filosofu Lokkun, fransız hüquqşünası Monteskyönin, cinayət hüququ elminin banisi Bekkariyanın xüsusi xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, yeni dövrdə baş vermiş inqilablardan sonra yeni ictimai münasibətlər bərqərar oldu. Bu da yeni hüququn təşəkkül tapmasına gətirib çıxardı. Müasir və ona qədərki hüquqda (məsələn, Roma hüququ, adət hüququ) varislik dərəcəsi o qədər böyük idi ki, demək olar heç bir yerdə inqilabaqədərki hüquq sistemi tamamilə yox olmadı. Onun xeyli hissəsi yeniləşdirilmiş şəkildə müasir hüquqa daxil oldu, onun normalarına uyğunlaşdırıldı, çünki orta əsr hüququnun da mövcud olduğu cəmiyyətə xüsusi mülkiyyət, bazar münasibətləri, kifayət qədər yüksək hüquqi texnika məlum idi. XVII-XVIII əsr siyasi inqilablar dövründə inqilabaqədərki hüququn xüsusi mülkiyyətçilərin köklü mənafeələrinə zidd olan hüquq sisteminin sonrakı təkamülünə, onun daxili qaydalarına mane olan, kapitalizmin iqtisadi və siyasi tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edən hissəsindən (prinsip və normalardan) imtina olundu.

Yeni hüququn mütərəqqi cəhətlərindən danışarkən, onun xeyli yaradıcı potensiala malik olmasını, istehsalın və ticarətin artması, şəxsi təşəbbüsün göstərilməsi, inkişaf etməkdə olan cəmiyyətin tələblərini hərtərəfli ödəmək üçün geniş imkanlar açmasını qeyd etmək lazımdır.

İnqilablara qədərki dövrdə hüquqda pərakəndəlik, hüquqi partikulyarizmin hökm sürdüyü halda yeni dövrdə kapitalizm nəinki milli dövlətlərin, həm də milli hüquq sistemlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Yeni hüquq birləşmiş milli hüquq sistemləri şəklində təşəkkül tapırdı. Yeni şəraitdə qanunvericilik sistemi və hüquq sistemi inkişaf etməyə başlayır. Yeni dövrün hüquq sistemlərinin özəyini konstitusiyaya (ümumi, dövlət) hüququ təşkil etmişdir. Siyasi inqilablar dövrünü keçmiş əksər ölkələrdə dövlətin əsas qanunu olan konstitusiyalar qəbul olunmuş və qanunvericilik sisteminin əsas mənbəyi olmuşdur.

İnqilablardan sonra təşəkkül tapmış yeni hüquq tamamilə yeni prinsiplər əsasında inkişaf etmişdir. Bunlar hüququn (qanunun) üstünlüyü, qanunun vahidliyi, hüquq bərabərliyi, qanunçuluq, azadlıq, fərdiyyətçilik prinsipləri idi.

Siyasi inqilabların ən mühüm problemlərindən biri – ticarətin inkişafına, xüsusi mülkiyyətin bərqərar olmasına mane olan hüquq sistemlərinin çoxluğuna son qoymaq,

hüquqi unifikasiya etməklə bütün ölkə üçün vahid hüquq yaratmaq idi. Artıq inqilab gedişində bu vəzifə həyata keçirilməyə başlamışdır. İnqilablar zamanı qəbul olunan qanunlar bütün dövlət ərazisində qüvvədə idi və bununla da müəyyən qədər hüququn vahidliyi həyata keçirilirdi. Lakin inqilablar dövrünün qanunları ayrı-ayrı məsələlərə aid idi və hüquq normalarının bitkin sistemini yaratmırdı. Yalnız burjuaziya hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra, vahid milli hüquq sistemləri təşəkkül tapdı.

Yeni dövrün hüquq sistemlərində insan, şəxsiyyət mənafeyi başlıca yer tutur. Məsələn, fransız inqilabının ilk siyasi və konstitusiya sənədlərində insan hüquqlarına xüsusi diqqət verilmiş, onlar təbii, müqəddəs və toxunulmaz sayılmışdır. Ümumi və xüsusi hüquqda vətəndaşların hüquqları təsbit olunmuşdur.

Mühüm prinsiplərdən biri – azadlıq idi. Azadlıq dedikdə, azad sahibkarlıq, azad ticarət, azad rəqabət və başqa iqtisadi və sosial azadlıqlar başa düşülür. Bu azadlıqları siyasi azadlıqlardan ayrı təsəvvür etmək olmaz. Azadlıqlara müqavilə azadlığı da aid edilir. Müqavilə əsasında sahibkarlar arasında, sahibkarlarla fəhlələr arasında münasibətlər yaranır. Sahibkarlığın inkişafı xüsusi mülkiyyət azadlığı, müqavilə azadlığı ilə təmin olunur. Ailə münasibətləri də müqavilə əsasında qurulur. Müqavilənin bağlanması üçün ilkin şərt isə azad insanların hüquq bərabərliyi və onların hüquq qabiliyyətinə malik olmasıdır. İnqilablara qədər heç bir dövlətdə hamı üçün mülki hüquq qabiliyyəti olmamışdır. Hüquq qabiliyyəti məhdud olan müəyyən kateqoriyalı şəxslər mövcud idi. Hüquq qabiliyyəti silki mənsubiyyətindən asılı olaraq müəyyən olunurdu. Zadəganlar bir sıra imtiyazlara malik idi, kəndlilərin isə əksinə, bir çox halda hüquq qabiliyyəti məhdud idi. Müxtəlif silklərə mənsub olan qadınların mülki hüquqları ya tanınmırdı, ya da ciddi şəkildə məhdudlaşdırılırdı. Hüquq qabiliyyətinin həcminə din təsir göstərirdi. Müstəmləkələrdə köləlik mövcud idi. Siyasi inqilablar göstərilən məhdudiyyətlərin çoxunu ləğv etdi və bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyini müəyyən etdi. Bərabərlik cəmiyyətdə eqalitarist əhval-ruhiyyəni əks etdirdi. Hüquqi cəhətdən bərabərlik sahibkarlıq sisteminin zəruri elementi idi, çünki bu prinsip müqavilə münasibətlərinin əsasını təşkil edirdi.

Hüquq bərabərliyi qanunçuluq prinsipi ilə sıx bağlıdır. Hüquq bərabərliyi təkcə hüquqların bərabər olması demək deyil, həm də hamı üçün bərabər vəzifələr, hamının

qanun qarşısında bərabər məsuliyyəti demək idi. Bütün vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquqauyğun davranışı qanunçuluq prinsipinin mühüm təzahürüdür. Ümumi davranış prinsipi kimi hüquqauyğunluq cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı üçün zəruri olan siyasi və iqtisadi münasibətlərin sabitliyini təmin edir.

NƏTİCƏ

Yeni dövrdə baş vermiş inqilablardan sonra yeni ictimai münasibətlər bərqərar oldu. Bu da yeni hüququn təşəkkül tapmasına gətirib çıxardı. Müasir və ona qədərki hüquqda (məsələn, Roma hüququ, adət hüququ) varislik dərəcəsi o qədər böyük idi ki, demək olar heç bir yerdə inqilabaqədərki hüquq sistemi tamamilə yox olmadı. Onun xeyli hissəsi yeniləşdirilmiş şəkildə müasir hüquqa daxil oldu, onun normalarına uyğunlaşdı, çünki orta əsr hüququnun da mövcud olduğu cəmiyyətə xüsusi mülkiyyət, bazar münasibətləri, kifayət qədər yüksək hüquqi texnika məlum idi. XVII-XVIII əsr siyasi inqilablar dövründə inqilabaqədərki hüququn xüsusi mülkiyyətçilərin köklü mənafeələrinə zidd olan hüquq sisteminin sonrakı təkamülünə, onun daxili qaydalarına mane olan, kapitalizmin iqtisadi və siyasi tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edən hissəsindən (prinsip və normalardan) imtina olundu.